

מתן בנימין

התער של אוקאם והחובה לדון לכף זכות: אמת אונטולוגית ואמת קיומית בפרשנות המציאות

כאשר אדם עומד מול העולם בו הוא נתון, עוסק הוא דרך קבע באנליזה של המציאות שלפניו ובהענקת פרשנות אישית למתרחש. אנליזה זו מתחילה את דרכה ברשמים המתקבלים מהחושים, וממשיכה בניחות תבוני של המציאות, תוך התייחסות לסיבתיים ולטליאולוגיה. אולם, לעתים מנסה האדם להחדיר למערכת פרשנית זו גורמים הזרים לה. אותם גורמים מנוכרים מבקשים להכיר את המציאות בדרך זו או אחרת, על אף שלהם כשלעצמם אין כל ייחוס למציאות כעובדה. במאמר זה אבקש לעסוק בטיב הקשר בין גורמים אלה, שלהם דמיון רב מבחינת חיצוניותם להכרה האנושית, לבין המציאות האונטולוגית כעובדה ודאית, ובשאלה האם קשר זה נדרש ונצרך כלל ועיקר.

לרועי – שותף לחדר,
לרעיונות, לדיונים ולחיים.
חבר אמיתי. יהי זכרו ברוך.

הדן חברו לכף זכות דנין אותו לזכות

המשנה באבות (א, ו) מורה על אחת מההנהגות הטובות שינהג בהן האדם:

והוי דן את כל האדם לכף זכות.

חובת הדין לזכות משמעה הסתמכות אף על אפשרות החוקה ביותר לפרשנות המציאות (אם כי אין ברשותה לסותרת), ובלבד שתזכה את הנידון. אמנם, לעתים זיכוי הנידון עלול לעלות במחיר כבד, בדמות ויתור על פרשנות מקובלת והגיונית. הדין מובן, לכאורה, כאשר מדובר בנידון למוות המתחנן על חייו ובפיו תאודיה דחוקה המזכה אותו.¹ אך מסיפורי הגמרא בשבת (קכו ע"ב) עולה משמעות רחבה יותר לדין לזכות – גם כאשר נדרשים אנו לפירוש תאודי של המציאות, חסרה נפקא מינה מעשית, אף אז עלינו לבחור בתאודיה המזכה, לעתים אף כשהיא איננה ברורה וסבירה. לעתים קרובות, גם כאשר הנידון מוכרז כזכאי בבית המשפט, זוכה הוא לשורה של הבעות מאשימות מצד הקהל והפרקליטים, ובבית המשפט הציבורי מסומן כאשם

1 אולם "הספק הסביר" המונהג בשיטת המשפט האנגלית ממעיט את דרישת הוודאות המוחלטת, אך זאת מסיבות קיומיות בלבד, ואכמ"ל.

לכל עניין. אך ההלכה מבקשת להשפיע גם על תחום זה — מחשבתנו החיצונית לבית המשפט. נמצאנו למדים אפוא שהחובה לדון לכף זכות איננה רק הוראה פרקטית המורה על פעולה מועדפת בהיעדר ראיות הותכות, אלא כלי המתיימר לתת פשר למציאות כשהיא לעצמה. הברוח מתבקש להערים על הבנתו שלו ולשלב במערכת ההכרה שיקולים חיצוניים להיגיון; הוראתם של האבות, שהיא איננה כלי הכרתי סטנדרטי, מבקשת להשפיע על שיקול הדעת הסביר. האם כלי זה אכן מעיד, הרף השונות שבו, על המציאות כשלעצמה?²

התער של אוקאם

בשלהי המאה הארבע עשרה הגה ויליאם איש אוקאם כלל פילוסופי שעבר תהפוכות רבות עד שהתייצב בגרסתו העדכנית. על פי כלל זה, שכונה מאוחר יותר "התער של אוקאם" (Occam's razor),³ כאשר ניתנים כמה הסברים אפשריים לתופעה נתונה, יש להעדיף את זה המונה על מספר הנחות יסוד מועט יותר.⁴

עקרון החיסכון, כפי שנקרא התער בפי כמה הוגים, הופיע כבר לפני ימיו של ויליאם איש אוקאם בווריאציות שונות. מאות שנים לפני ויליאם איש אוקאם,⁵ עשה רס"ג שימוש בטיעון דומה בכואו לתת טעם להתנגדות לאמונה בשתי ישויות אלוהיות:⁶

כי השכל לא החליט בענין העושה, אלא מפני שאי אפשר בלעדיו. והנה האזוד הוא אשר לא יתכן בלעדיו, אבל מה שיותר על כך — אפשר בלעדיו ואין צורך אליו.

רס"ג מעצב מהלך ארוך, המתפרש על פני שני הפרקים הראשונים בספרו, שבו הוא בונה באיטיות ובהדרגה את ההוכחה להכרחיות השכלית של קיום בורא לעולם. בסופה של ההוכחה, מתייחס רס"ג לתזה פוליתאיסטית; אמונה כזו עונה לתנאי העיון השכלי שהציג רס"ג, שכן היא מודה בקיום בורא לעולם. עם זאת, אפשרותה של התזה הפוליתאיסטית לגיטימית בדיוק כשם שקיומו

2 נקורת המבט של המאמר, לכל אורכו, מגיחה התעלמות מהפרשנויות המיסטיות-דתיות הקיימות להוראה זו, ואם כן ודאי שהתשובה לשאלה תהיה שלילית (לגבי פרשנויות אלה עיין בהערה 4).

3 כינוי זה לכלל ניתן רק במאה התשע עשרה על ידי המתמטיקאי הבריטי ויליאם רואן המילטון.

4 אין ברצוני להרחיב בהגדרת המונח, לשם כך הגה ג'ימי ויילס את ויקיפדיה. באופן כללי יש לציין שחלק מהתהפוכות שעבר התער כולל התייחסות אליו ככלל מחייב מציאות. בתחילה עטו התייחסויות אלה גופך מיסטי-מטאפיזי, דבר שגרם להיעלמותן יחד עם תפיסות מיסטיות אחרות. אולם התעוררותן של פרשנויות שונות לפיזיקת הקוואנטים הציפה לפני השטח כמה הסברים המאדירים את התודעה האנושית ומקנים לה יכולת להשפיע אקטיבית על המציאות. כך סברה, למשל, פרשנותו של ג'ון וילר לתמה הגדולה בניסוי שני החרכים הידוע (עיין צ' ינאי, מסע לתודעת הטבע, תל אביב תשס"ו, עמ' 139-142). כמו כן, בעניין שבו עוסק המאמר, הדין לכף זכות, מציג ר' נחמן מברסלב תאוריה שלפיה תודעה אנושית פועלת על המציאות (ליקוטי מוהר"ן, רפכ).

5 דברים דומים ניתן למצוא במורה נבוכים לרמב"ם (ח"ב פי"א). בהקשר זה יעוין: ב' נוריאל, "לוגיקה מצמצמת במשנת הרמב"ם", דעת 35 (תשל"א), עמ' 35-97.

6 ר' סעריה גאון, הנבחר באמונות ובדעות, הוצאת מכון מ"ה (בתרגום הרב קאפח), קריית אונו תשס"ז, עמ' פד.

של אל אחד הוא כזה. אשר על כן, מעדיף רס"ג למעט במספר המסקנות ולהכריח את קיומו של אל אחד בלבד. "מה שיותר על כך – אפשר בלעדיו ואך לא מוכרח, ועל כן: אין צורך אליו".⁷ מעל לכלל זה תלויה שאלה רומה לזו ששאלנו על דין הלימוד לכף זכות: האומנם העובדות שבידינו הן היחידות הקיימות, ומעידות כך על טיב המציאות? וכי לא תיתכן מציאות מורכבת יותר, אשר אין ביריגו ממצאים – אקטואליים או פוטנציאליים – המעידים על קיומה?

סנגוריה על האמת הקיומית הלא-אבסולוטית

פתח כללי לתשובה יכול להימצא באותם התחומים שאליהם פרץ התער. המרע, למשל, אימץ את התער של אוקאם ועושה בו שימוש עד היום. כרי לבאר את הדברים נעסוק באחת ההתפתחויות החשובות של המאה העשרים שנעשה בה שימוש בתער: תורת היחסות. תורת היחסות הידועה של אלברט איינשטיין (Albert Einstein) לא הייתה הראשונה מסוגה כבואה להסביר תופעות פיזיקליות תמוהות. כבר לפני התגבשות תורת היחסות הפרטית של איינשטיין הציגו לורנץ (Hendrik Lorentz) ומאקסוול (James Clerk Maxwell) רעיונות דומים. אולם בתודעה הציבורית חקוק שמו של איינשטיין כפותר המשכנע ביותר של השאלות שאליהן התייחס. איינשטיין העדיף את שיטתו על פני האחרות, לא רק בגלל תקפותה המדעית, אלא גם בשל זו הפילוסופית, אותה ניסח היטב:⁸

לדעתי, התאוריה שהצעתי היא הפשוטה ביותר מבחינה לוגית, שהיא אפשרית. אך אין משמעות הדבר כי הטבע עלול לא לציית לתאוריה מורכבת יותר... על מערכות מורכבות מעין אלו להילקח בחשבון רק אם ישנן עילות פיזיקליות-אמפיריות לעשות זאת.

מובן כי הערפת התאוריה של איינשטיין לא מעידה ולו כמעט על המציאות. מציאות מורכבת ומסובכת יותר אכן אפשרית, אך אין להתייחס אליה כל עוד לא ניתנה עילה מדעית לכך. אפשר לדאות דברים אלו כסמוכים על העיקרון האומר כי המדע אינו עוסק בעולם הדברים-כשהם-לעצמם, אלא בכניית פרדיגמה עקיבה לתוצאות הניסויים.⁹ עולם המחקר עוסק בניסוח תיאוריות המאגדות את תוצאות הניסויים שלפניו לכרי היפותזה יחידאית, ומותיר את ההוויה מחוץ לתחומי

7 קיים דמיון טרמינולוגי מפתיע בין רס"ג לזויליאם איש אוקאם; רס"ג עשה שימוש בכלל כרי לנכות את הכרחיותה של ישות אלוהית נוספת. תרגומו המילולי מלטינית של הניסוח המקובל לתער, *Entia non sunt multiplicanda praeter necessitate*, הוא "אין להרבות בישויות יותר מכפי הצורך".

8 Albert Einstein, *The Meaning of Relativity* (fifth edition), 1966, p. 12 (בתרגום חופשי).

9 ננקטת כאן עמדה אינסטרומנטליסטית (אקטואליסטית) מובהקת, שהיא אינה מוסכמת על דעתם של כל הפילוסופים של המדע. הריאליזם המדעי מהווה אלטרנטיבה לגישה זו, ובו נטען כי המדע אכן מתאר את המציאות כשלעצמה. אולם דברי קאנט דלקמן, שעליהם אמון מאמר זה, מכריחים אינסטרומנטליזם. עיין למשל: מ' אברהם, "הוכחה סטטיסטית נגד האקטואליזם", מידה טובה 97 (תשס"ט), עמ' 4; אך מנגד: צ' ינאי, מסע לתודעת הטבע (לעיל הערה 4), עמ' 136. כמו כן עיין ד' בכלר, שלוש מהפכות קופרניקאיות, תל אביב תש"ס, עמ' 21-141.

ההתעסקות שלו. הקביעה בדבר קיום קשר כלשהו בין היפותזה זו למציאות כשלעצמה איננה באפשרו, שכן הגישה לאותו עולם של דברים-כשהם-לעצמם, מתעלה אל מעבר ליכולתו של האדם.¹⁰

במעבדה, אומר איינשטיין, היה מדען; עסוק בניסויים ואל תאמר דבר על אודות אמת אונטולוגית אבסולוטית. פועל יוצא של דברים אלו אוסר על תאוריה לחרוג אל מעבר לנצפה במעבדה, שהרי אם תעשה כן, תחטיא את מטרותיה.
סטיבן הוקינג (Stephen Hawking), בכואו לקיים את עקרון אי הוודאות של הייזנברג, מעלה נקודה שונה מעט המקנה לתער של אוקאם יתרון בעולם המדע:¹¹

עדיין יכולים אנו לדמות לעצמנו שישנה קבוצת חוקים הקובעת אירועים בשלמות עכור איזו ישות על טבעית... אבל דגמים כאלה של היקום אינם מעניינים אותנו, בני התמותה הרגילים. נראה שמוטב לנו ליישם את עקרון החסכון הידוע בכינויו 'תער אוקאם', ולסלק מן התאוריה את כל סממניה שאינם ניתנים לתצפית.

מדבריו של הוקינג בוקע יסוד נוסף בהבנת הלגיטימציה לתער. לא זו בלבד שאין לאדם יכולת לגעת בהוויה האבסולוטית,¹² אלא שהוא אף לא מנסה לעשות זאת, שכן האקזיסטנציה היא ראש מעייניו, ולא ההכרה העיונית חסרת הפשר. אם אין כל נפקותא מעשית להערפת תאוריה מסוימת, הגם שהיא 'נכונה' או 'אמיתית' (ער כמה שניתן לעשות שימוש במושגים אלה), אין בה שום סוג של עניין.¹³

אם נכליל את העקרונות הנלמדים מדבריהם של הוקינג ואיינשטיין, נוכל לנסח תנאים לשימוש בתער או בכלים על-פרשניים דומים, בבואנו להכשיר תאוריה עבור פנומנה מציאותית. כהנחה יסודית קודמת לכל אמירה יש לחייב כי על התאוריה להיות מקבילה לפרשנות המציאות,

10 כפי שניתן לראות, נעשה כאן שימוש חמור בעקרונות שנטבעו על ידי עמנואל קאנט (Immanuel Kant), מתוך הנחה כי זהו המחשב הפילוסופי המקובל. המאמר לכל אורכו נוקט במינוחים ובמושגים שמקורם בקאנט. לדרגמה, השימוש החוזר ונשנה ב'דבר כשלעצמו' (Das Ding an sich).

11 ס' הוקינג, קיצור תולדות הזמן, חל אביב תשמ"ט, עמ' 61.

12 אף אם נניח שקיימים דברים מעבר ליכולת התפיסה האנושית (שלא כרס"ג, עיין בהערה 6), הרי שאין ביכולת האדם להשיגם, כדברי קאנט.

13 ניתן לראות בדברים אלו כנוקטים נימה אקזיסטנציאליסטית המזכירה את דבריו המהממים של סרן קירקגור (Søren Kierkegaard) הצעיר: "מה שחסר לי בעצם הוא לברר מה עלי לעשות. לא מה עלי להכיר, פרט לאותה הכרה שהיא קודמת לכל עשיה... החשוב הוא למצוא אמת עבורי... מה יועיל לי לשם כך אם אמצא אמת הנקראת אמת אובייקטיבית?... מה היה מועיל לי, אילו האמת היתה עומדת לפני, קרה וערומה, אדישה לכך אם אכירנה או לא אכירנה?" (בתוך: ש"ה ברגמן, הפילוסופיה הדיאלוגית מקירקגור עד בוכר, ירושלים תשל"ג, עמ' 9).

דברים דומים ניתן למצוא אצל הדאי"ה: "הדמיון שהמציאות מצויר בו בצוירינו הפנימי, הוא יותר חשוב אצלנו מאמיתתו כשהוא לעצמו וביטוי זהו לתרגום המקובל של ש"ה ברגמן ל — An Sich של קאנט, ועיין הערה 9 לעיל, מ"ב, כי את אמתה לעצמו אין אנו יכולים להשיג, ובצוירינו הלא נחיה ונחוש..." (הראי"ה קוק, קבצים מכתב יד קרש, ירושלים תשס"ו, עמ' לו). ומי שהעיר לי על שני מקורות אלו היה חברי רועי וינברג ז"ל, שמצא את מותו ימים מספר לאחר כתיבת המאמר בנסיבות טראגיות. כל אות ואת ממאמר זה מוקדשת לזכרו.

התער של אוקאם והחובה לדרון לכף זכות

ולא לסתור בשום פנים אף לא אחד מהמצאים. שנית, כדי להעדיף היפותזה מסוימת, יש להצדיק את העדפתה רק באמצעות נימוק קורלטיבי לכללי המערכת שבה היא נתונה (מדע, מוסר, או כל מערכת אחרת). ניתן לראות בנתונים המציאותיים נקודות, ובתאוריה קו המחבר ביניהן. אופי הקו ייקבע אפוא על ידי מטרות המערכת; בעולם המחקר המדעי המטרה היא, כנזכר לעיל, חיבור פשוט של הנקודות – ממצאי הניסויים, ועל כן אין מקום לפיתולים חסרי ביסוס אמפירי בין נקודה לנקודה. המדע אינו עוסק בפיתולים כאלה, ולפיכך הם חסרי הצדקה מעשית בין כותלי המעבדה. אם ישמע המשתתף להוראות המשחק, ויחבר ישירות בין נקודה אחת לעוקבת אחריה, יתקבל הציור במלוא הדרו. אולם, אם ישרבט קווים חופשיים והתפתלויות חסרות עוגן נקודתי, ולא קווים ישרים ייזוכה לראות, בסופו של דבר, כי כל העומד מולו אינו אלא קשקוש חסר משמעות.

אולם, לסככים נטולי ביסוס מציאותי מעין אלו (אך שוב, לא סותרים) קיימת הצדקה במישור אחר, א-מדעי – עולם השיפוט המוסרי. בניגוד למדע, העדפת פיתולים אלו בחיי המוסר היא בעלת משמעות פרקטית – הטמעת התנהגות מוסרית באדם, ותואמת את מטרות השיפוט המוסרי. אשר על כן, חיפוש אחר תאוריות כאלה הוא מוצדק. אם להשתמש במשל המשחק דלעיל, מטרת עולם המוסר היא שזירת קו העובר בין הנקודות, ובו בזמן מצייר, על ידי פיתולים שונים ומגוונים, ציור ידוע מראש – האדם הזכאי.

כאשר אמת אונטולוגית איננה באפשר, יש להעדיף את האמת הקיומית, זו המשתנה בהתאם למערכת שבה היא נמדדת. בעולם השיפוט – הדין לכף זכות הוא האמת הקיומית, ואולי אף היחידה בגבולות היכולת והעניין. גם כאשר לא מדובר בקיומיות במובנה המעשי היבש, הווה אומר גזירת דין בבית המשפט, אף אז ניתנת לאמת הקיומית סמכות עליונה. ייתכן, כפי הנאמר, ואין היא תואמת את ההוויה האובייקטיבית, אך מה טיב הזיקה בין אמת עירומה וקרה זו לחייו של אדם?¹⁴

14 עיין בהערה 12 לעיל. ואמנם, יש לזכור כי האמת הנבדקת היא אכן עירומה ונטולת כל השפעה מעשית על חי האדם. גדליהו בן אחיקם ביקש לדרון לכף זכות את ישמעאל בן נתניהו, אך פעולה זו עלתה לו בחייו, כשישמעאל קם עליו להרגו (ירמיהו מ). גדליהו שגה, שכן הוא התעלם מהצדקות מעשיות להעדפת תאוריה שתחייב את ישמעאל בן נתניהו. גדליהו בחר באמת קיומית מסוג אחד, אך העלים עיניו מאמת אחרת, קיומית לא פחות (שלבסוף התגלתה כנוגדת קיום, או לכל הפחות את קיומו של גדליהו).